

На новому етапі розвитку й утвердження суверенної України, здійснення економічних і політичних реформ успіх країни залежить від інтелектуальної і духовної спроможності нації, озброєності суспільства новими науковими та політичними знаннями. На цьому шляху дуже важливим є вибір нових ефективних підходів для прориву в коло передових держав у час прискореного суспільного розвитку. Тому не дивно, що останнє десятиріччя ознаменовано публікацією численних статей та книжок, присвячених дослідженню цивілізаційного розвитку України як фундаментальної категорії, на засадах розуміння якої можливе вироблення реальних «рецептів» розвитку сучасної української держави (в зазначеному контексті доцільно згадати вихід 1998 р. колективної праці «Пути и перепутья современной цивилизации»).

Варто зазначити, що пошук цивілізаційної ідентифікації у сучасних наукових і популярних працях насамперед лежить у площині зіставлення розвитку України з сучасними моделями цивілізаційного розвитку світу. Такий підхід є абсолютно правомірним і доцільним, особливо в контексті глобалізаційного процесу, який, без перебільшень, впливає на всі аспекти суспільно-економічного (в тому числі й наукового) життя країн світу. Разом із тим спеціальних наукових праць регіонального, а точніше історико-регіонального рівня, катастрофічно не вистачає.

«Білу пляму» в цій галузі перекриває фундаментальне академічне видання М.Є. Горєлова, О.П. Моці, О.О. Рафальського «Цивілізаційна історія України» (К., 2005), в якому авторський колектив застосовуючи передусім історичний підхід, висвітлює цивілізаційний процес і його специфіку, притаманну виключно Україні.

Особливо важливим є той факт, що автори не беруться досліджувати все розмаїття цивілізаційного процесу, а виокремлюють лише один аспект — розвиток «цивілізації» і «держави» — феноменів не тотожних, але взаємопов'язаних, які характеризують різні сторони одного й того ж процесу: переходу від первісних суспільств до класових та розвиток останніх. Докладне визначення цих феноменів подано у *Вступі* до книги.

Методологічно виваженим є і підхід до етногенетичних процесів, які відбувалися на теренах Ук-

раїни і, без сумніву, вплинули на цивілізаційну історію її населення. Абсолютно правильним слід визнати положення про те, що попри всі міграції і навіть військові катаклізми факти повної зміни етносів на території України в історичному ракурсі не фіксуються. Якась частина населення завжди лишалася жити в межах свого розповсюдження і саме вона, елементи її культури, нехай і в зміненому етнічному вигляді, були гарантом збереження історичної пам'яті та культури. Твердження що, упродовж тисячоліть різноетнічні давні народи, об'єднуючись та розпадаючись, поступово створювали сучасну етнокультурну карту Східної Європи, в тому числі й України, є аргументованим та виваженим. Саме цей концептуальний підхід проходить червоною ниткою через усе дослідження.

До вступних, по суті, слід віднести перші чотири розділи монографії: *Природа та географія України, Антропология, Етнография та Мова і говірки*. Всі вони відповідно до назв виконують одну й ту саму функцію — демонструють все розмаїття, притаманне Україні. І хоча природно-географічне різнобарв'я дано Україні від Бога, воно робить визначним весь історичний процес, де детермінуючим фактором є, насамперед, транзитний статус території, яка пов'язує західний та східний світи, південні й північні етноісторичні спільноти Старого Світу. Всі інші розділи репрезентують сучасну картину антропологічної, етно-графічної та мовної строкатості населення України, зумовлених саме високою географічною зональністю і передусім завдяки геополітичному положенню, дуже складному історичному та етнополітичному процесам.

Саме пояснення цього розмаїття через призму цивілізаційних та державотворчих процесів в історичній послідовності від енеолітичної доби до сьогодення і складає основну частину дослідження (розділи 5–20). Одразу б хотілося сказати про подрібненість розділів: на наш погляд, це навряд чи доцільно, тому що цивілізаційні процеси, що проходили у різноетнічного населення суміжних територій в межах одного хронологічного відтинку часу та були взаємопов'язані, потребують спільного аналізу (наприклад, розділи 5–6; 7–8; 9–10 та ін.). Утім, це особисте побажання.

Найбільш складним з погляду характеру проходження цивілізаційних процесів є найдавніший аналізований у монографії період (розділи

Перша протоцивілізація землеробів та Перша протоцивілізація скотарів). Автори чудово це розуміють, але так чи інакше потрапляють в історико-політичну пастку: з одного боку, створений фантастико-популярною літературою *Міф про Трипільську цивілізацію* (дуже популярний серед політиків, які зовсім не там шукають об'єднуючі ідеї), а з другого — сувора наукова реальність — відсутність у цю добу цивілізаційного, в контексті державотворчого, процесу. До речі, автори у своїй книзі відстоюють саме цю наукову концептуальну позицію, демонструючи всі характерні ознаки пізнього первісного суспільства для населення енеолітичної та більшої частини бронзової доби в Україні. І хоча дослідники в цілому справедливо розглядають протоцивілізаційність населення пізньобронзової доби, для цих двох розділів більш вдалою була б назва на кшталт *Наслідки неолітичної революції на території України як передумова цивілізаційних процесів*. У цьому випадку антагонізм між назвою і змістом розділів було б подолано.

Дуже доречною є викладена авторами концепція щодо появи вже на цьому, найранішому, етапі однієї з основних проблем України, яка так чи інакше визначила її подальшу історико-цивілізаційну долю на декілька тисячоліть: початок протистояння осілого землеробського і рухливого скотарського населення. Серед наслідків цього процесу — виникнення за трипільської доби унікального феномену — поселень-гігантів, відомих лише на теренах України.

На жаль, у монографії не набула широкого висвітлення проблема праїндоевропейської мовної спільноти, яка тісно пов'язана з українським народом і мовою. Автори лише приєдналися до думки про східноєвропейську (степову) прабатьківщину цієї мовної спільноти (М. Гімбутас, Ю. Павленко, В. Отрощенко та ін.), хоча існують інші концепції, які докорінно змінюють уяву про етномовні процеси в Південно-Східній Європі й Україні (К. Ренфрю, В. Сафронов та ін.).

Абсолютно справедливою і доречною є критика зромантизованих і певним чином заідеологізованих концепцій неоромантичного напрямку (Ю. Канигін, Ю. Шілов та ін.), які намагаються значно подавити історичні корені українців, використовуючи для своїх побудов не зовсім коректні, а часто й ненаукові методи.

Дійсно, перші цивілізаційні та державотворчі процеси на теренах України пов'язують з ранньозалізною добою і дуже докладно висвітлено в розділах *Скіфське «царство» та Антична цивілізація*. Дослідники ретельно аналізують зазначені суспільства. Визначними чинниками у формуванні скіфської державності є два основні фактори — антична та передньоазійські цивілізації. Автори справедливо розглядають скіфську державність

не як таку, що мала класичні ознаки, а лише як перехідну модель (сучасна наука називає її «комплексним суспільством», або «чіфдомом»), що час від часу виходила на рівень ранніх царств.

У монографії, окрім детальної характеристики, визначено головний сенс античної цивілізації для України, яка прийшла на її терени в готовому, усталеному вигляді, зробила неповторний внесок в історичний розвиток місцевого населення і стала каталізатором культурно-цивілізаційних процесів у середовищі скіфів, а через них і в землеробських суспільствах лісостепової зони.

Подальшу долю цивілізаційних і державотворчих процесів простежено вже на матеріалах I тис. н. е. (розділи *Слов'янські племенні князівня та Хозарська держава*). Системний аналіз наявних джерел з історії хозар дав змогу авторам показати їх цивілізаційний шлях (незалежний від «українського») і розкрити той величезний вплив на розвиток культури східнослов'янського етносу та неоціненний внесок у цивілізаційний та державотворчий рух на українських землях. Дослідники аргументовано доводять, що, по суті, саме в цей період на теренах України на місцевій основі завершується існування суспільства в межах первісності та перехідної до державності фази, де східнослов'янські племенні союзи-князівства, що вийшли на переддержавний рівень слід зараховувати до протоцивілізаційного періоду, який завершився утворенням славнозвісної Давньоруської держави.

Завершальному періоду у процесі формування цивілізаційної структури і державотворення на теренах середньовічної України присвячено розділи *Держава русів, Половецька протоцивілізація та Галицько-Волинська Русь*.

Автори докладно аналізують надбання і характер цивілізаційного процесу, притаманного Київській Русі, де повною мірою було реалізовано геополітичне становище держави і, насамперед, як торговельного містка між Візантією, арабським світом і Західною Європою. Саме з того часу Україна, у контексті глобалізації, набуває особливих рис східної гілки Східнохристиянської цивілізації, яку ретельно досліджують автори монографії.

У книзі в історичному ракурсі висвітлено непрості стосунки русичів і половців — степових, кочових племен, які, перебуваючи на переддержавному рівні, демонстрували своє споконвічне агресивне ставлення до осілого землеробського населення. Поява на історичній арені країни замість половців татаро-монгольської орди перериває державотворчий процес у Київській Русі та переносить його до Галицько-Волинського князівства-держави, де складні цивілізаційні процеси протікають в умовах балансування між Захід-

нохристиянською моделлю розвитку, Східнохристиянськими традиціями та постійною загрозою з боку татаро-монгольської держави.

Зрештою, геополітичне положення України в середньовічну добу занапастило її цивілізаційний та державотворчий процеси. Починаючи з середини XIV і до середини XX ст. Україна перебувала під владою різних (і в хронологічному контексті) держав: Литви, Польщі, Угорщини, Австро-Угорщини та Росії, цивілізаційні шляхи яких були відмінними, що і позначилось на українських частинах зазначених держав. Надбання і втрати українського народу на цьому сумнозвісному шляху ретельно висвітлено в численних розділах книги. А в розділі *Козацька цивілізація* проаналізовано один із найяскравіших періодів піднесення українського державотворчого процесу із самобутніми цивілізаційними проявами.

У книзі докладно проаналізовано невдалу спробу відродження державотворчих процесів під час розпаду Російської імперії і перебування України в складі СРСР, де на середину XX ст., незважаючи на потворну специфіку радянської політичної системи, українські землі та народ були зібрані в єдину «напівдержавну» форму (республіку), й змогли розвиватися за законами

локальних цивілізацій, що, по суті, разом з іншими чинниками, призвело до розпаду СРСР і створення соборної України.

Окремий розділ присвячено попередньому аналізу досягнень і прорахунків на складному шляху державотворення суверенної України, визначено суто цивілізаційні проблеми (регіональна різниця менталітету й політичної культури, відсутність громадянського суспільства та ін.). Позначено шляхи суспільного розвитку нової України. Дослідники переконані, що для долучення до сучасних надбань цивілізаційного розвитку необхідно враховувати прогресуючу глобалізацію соціально-економічних процесів суспільного життя.

У цілому, слід зазначити, що запропоноване М.Є. Гореловим, О.П. Моцею, О.О. Рафальським фундаментальне дослідження «Цивілізаційна історія України» подає струнку і системну концепцію й дає змогу читачеві – і пересічному громадянину, і науковцю – побачити складний характер цивілізаційного й державотворчого процесів в історичній послідовності їх форм, притаманних населенню України з сивої давнини і до сьогодення.

Одержано
31.12.2005

О.Г. КОРВІН-ПОТРОВСЬКИЙ